УДК 811.161.2’367
DOI: 10.31651/2226-4388-2020-29-92-97

СПЕЦИФІКА ХУДОЖНЬОГО ВТІЛЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО МОВЛЕННЯ У ТВОРАХ ДЛЯ ДІТЕЙ І ЮНАЦТВА

В. Ю. Голуб, аспірантка кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)
e-mail: pyshytobi@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3470-4498

Статтю присвячено аналізові особливостей передавання внутрішнього мовлення у художніх творах для дітей і юнацтва. Витлумачено сутність поняття «внутрішнє мовлення», з’ясовано основні підходи до визначення способів утілення внутрішнього мовлення в художньому тексті. З’ясовано, що внутрішнє мовлення в аналізованій повісті передано за допомогою конструкцій із прямою мовою та невласне-прямою мовою. Акцентовано увагу на залежності вибору способів утілення внутрішнього мовлення від віку адресата художнього тексту.

***Ключові слова**: внутрішнє мовлення, способи передавання внутрішнього мовлення, невласне-пряма мова, пряма мова, література для дітей і юнацтва.*

Актуальність. Суспільство зазнало глобальних змін, вступивши в цифрову епоху розвитку. Потоки інформації стали настільки великими, що не кожна доросла людина здатна з ними впоратися, не кажучи вже про дитину. Відомий російський психолог Л. С. Виготський наголошує на залежності розвитку мислення від мовлення. Зіставляючи розвиток внутрішнього мовлення і мовомислення з розвитком мовлення й інтелекту, учений зазначає, що наслідком розвитку перших двох категорій є не просто відповідний розвиток двох інших, а й те, що змінився сам тип цього розвитку – з біологічного на суспільно-історичний [4, с. 101].

Література для дітей та юнацтва є особливим типом комунікації дорослого і дитини, завдяки якій у ненав’язливій формі особистість засвоює усталені в конкретному суспільстві соціальні норми поведінки, етичні ідеали й особливості національного менталітету. Мислення дитини розвивається поступово, що зумовлено дозріванням мозку як біологічного організму. Внутрішнє мовлення – це засіб мислення людини, нормальне функціювання якого забезпечує психічне здоров’я особистості.

На сприйняття інформації впливає вікова зрілість відповідних відділів мозку. Ці аспекти автори творів для дітей і юнацтва враховують, добираючи мовно-стилістичні засоби втілення художніх текстів. Особливої письменницької майстерності потребує художнє зображення внутрішнього світу дитини, у якому важливу роль відіграють способи передавання внутрішнього мовлення.

Визначення й характеристика способів передавання внутрішнього мовлення набуває особливої актуальності у зв’язку з необхідністю пізнання особливостей розвитку мислення та мовомислення дитини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Внутрішнє мовлення як складне й багатоаспектне поняття неодноразово було об’єктом наукового дослідження. Психологічний аспект зазначеного явища досліджували Л. С. Виготський, Б. Г. Ананьєв, П. Я. Гальперін, Б. Ф. Баев. Психолінгвістичні особливості описали О. О. Леонтьєв, Т. В. Ахутіна, О. С. Кубрякова. У лінгвістиці проблему внутрішнього мовлення вивчають щодо способів його втілення у художньому тексті, зокрема зосереджують увагу на внутрішньому мовленні як специфічній моделі комунікації (З. І. Лещишин [6]; Ю. М. Сергеєва [8]), на виокремленні різних способів його втілення в художньому тексті (І. В. Артюшков [1]; Г. О. Матковська [7]; Л. В. Шитик, А. О. Акімова [9]). Значний науковий інтерес привертає дослідження специфіки художньої реалізації внутрішнього мовлення в творах окремих письменників, зокрема в ідіостилях М. Стельмаха (Н. М. Герета [5]), М. Коцюбинського (Т. В. Вавринюк [2]), В. Вульф (Г. О. Матковська [7]), С. Процюка (Л. В. Шитик [10]).

Варто зауважити, що бракує студій, присвячених способам та особливостям утілення досліджуваного психолінгвістичного явища на матеріалі літератури для дітей і юнацтва, хоч, на нашу думку, це потрібно для ґрунтовного осмислення зазначеного феномену.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні специфіки художнього втілення внутрішнього мовлення в пригодницькій повісті Зірки Мензатюк «Таємниці козацької шаблі».

Матеріали і методи дослідження. Джерелом фактичного матеріалу слугувала пригодницька повість Зірки Мензатюк «Таємниці козацької шаблі».

Основним методом дослідження є описовий, що вможливив визначення способів передавання внутрішнього мовлення, характеристику їхньої специфіки.

Результати дослідження та їх обговорення. Внутрішнє мовлення є особливим психічним явищем, специфічним видом мовленнєвої діяльності, «це мовлення для себе» [4, с. 278–279]. Воно максимально згорнуте, скорочене, стенографічне, переважно предикативне, оскільки «самим собі ми ніколи не пояснюємо, про що йде мова». Це завжди зрозуміло, ми постійно актуалізуємо відповідні фонові знання [4, с. 211].

І. В. Артюшков визначає породження мовлення як складний динамічний процес, що передбачає шість етапів: мотив, задум, внутрішнє програмування, лексико-семантичне розгортання, граматичне структурування та реалізація у зовнішньому мовленні [1, с. 7]. Дослідник уважає, що внутрішнє мовлення в художній літературі має умовний характер, оскільки природне внутрішнє мовлення протікає в прихованій формі, є недоступним для спостереження та реєстрації, утворене за допомогою суб'єктного предметно-зображального коду та не придатне для перекладу на загальну мову, тому доцільніше говорити про художнє зображення внутрішнього мовлення. Однак варто зазначити, що маємо справу не з внутрішнім мовленням, а з внутрішнім говорінням як кінцевою і найбільш подібною до зовнішнього мовлення стадією формування висловлення [1, с. 11–12].

Ю. М. Сергеєва вважає внутрішнє мовлення засобом інтраперсонального спілкування та виокремлює три його форми: внутрішній діалог, внутрішній монолог та просте реплікування [8, с. 11]. Розглядаючи внутрішнє мовлення як одиницю структури художнього тексту, науковецих формах, що кваліфіковані як «диктема-розповідь», «диктема-опис» та «диктема-роздум». Дослідниця констатує, що внутрішнє мовлення переважно вживане в «диктемі-роздумі» [8, с. 21].

Текст має два різні плани мовлення – авторське та персонажа. Фактичним способом відтворення внутрішнього мовлення є конструкції з чужою мовою. На думку Л. В. Шитик, вони є синкретичними утвореннями, для яких характерне поєднання різних способів передавання чужої мови, чи способів її втілення в літературному творі, чи обох водночас [9, с. 369]. Із цього погляду невласне-пряма мова є двоплановою категорією, яку варто розглядати у двох площинах: у межах опозиції «мова персонажа // мова автора» – як спосіб викладу, за якого мова героя зливається з мовою автора, що виникає внаслідок поєднання суб'єктивних планів автора й персонажа в однаковому співвідношенні; у рамках протиставлення «пряма мова // непряма мова» – як синкретичний спосіб передавання чужої мови, що синтезує особливості прямої мови (за змістом) і непрямої мови (за формою) [11, с. 391].

На підставі фактичного матеріалу констатуємо, що основним способом художнього втілення внутрішнього мовлення в повісті «Таємниці козацької шаблі» є невласне-пряма мова. Залежно від ступеня наближення невласне-прямої мови до прямої Т. В. Вавринюк розмежовую два різновиди: «літературний» і «характерологічний» [3, с. 45–47]. Літературний відображає повне чи часткове перевтілення оповідача у свого персонажа [3, с. 45]. Форма викладу в таких уривках має своєрідний узагальнювальний характер, ніби автор розмірковує одночасно на самоті й веде діалог як із персонажами, так і з читачем, налаштовуючи останнього на певний хід думок чи передбачаючи, мотивуючи подальше розгортання подій у творі. Названі конструкції побудовані переважно в питальній формі, напр.: *Чи, бува, не про такі випадки кажуть: шелеп щастя в хату?* (с. 14); *У це було важко повірити. Бо про що, скажіть на милість, може попереджати пляшка без дна? Або косий хрест, наче в апостола Андрія Первозванного?* (с. 24); *Он воно що. Напевно, привид просто перестрахувався. З'явився не тільки до пана Богдана, а й до цих людей. От і вся розгадка. Трохи прикро, але що вдієш. Може, Руснаки видалися йому не дуже тямущими?* (с. 27); *Ех,*

яка досада! А найголовніше, що Руснаки просто й легко з'ясували б усе про шаблю. Тепер же шанс утрачено (с. 66); *Наталочка промовчала. Бувають роздуми, які вголос краще не висловлювати. Коли мама називає тебе порося, то це, якщо поміркувати, зовсім не образливо, а навіть дотепно. Бо ким виявляється мама поросяти?* (с. 107).

Характерологічна невласне-пряма мова має елементи, які вказують на належність роздумів, переживань, спогадів конкретному героєві, хоч використано оповідь від третьої особи, характерне вживання особових займенників (*вона*, імені героя), дієслів на позначення почуттів, вставних (на позначення послідовності викладу інформації, вказівки на джерело її походження чи достовірність), вигукових конструкцій, питальних форм речення (надають експресивності мовленню, наближаючи його до прямого), напр.: ***Оце так****! Фортеці, замки, а на додачу зустріч з привидом. Наталочка* ***торжествувала*** (с. 13); ***Ох ти ж!*** *Наталочка* ***облизалася****. Відколи* ***вона*** *живе на світі, проте ні фортеці, ні замку не бачила жодного разу.* ***Щоправда****, в Києві збереглася фортеця-тюрма, яку збудували за наказом російського царя. Але вона понура. Тепер у ній музей, там на кожному кроці музейні тітоньки, а хто знає, яке з ними лихо.* ***Вони кажуть тобі щохвилини: дівчинко, не скачи, дівчинко, не заходь за загородження, дівчинко, не чіпай руками експонатів. Невже ще десь є інакші, таємничі фортеці, де серед замшілих мурів у глибоких підземеллях чекають несподіванки й дива?*** (с. 13); *Наталочка* ***відчула розчарування*** *і…* ***полегкість****. Ні-ні,* ***вона не боялася****, і все ж їй сиділося якось мулько* (с. 15); *Наталочка зніяковіла.* ***Схоже****, хлопець казав правду. В Берестечку буде тлумовище.* ***Можливо****,* ***ці люди знають про шаблю більше? Може, привид пояснив їм зрозуміліше?*** (с. 29); *Від крику вона охрипла.* ***Що далі?*** *Головне – не впадати у відчай. Наталочка знов обмацала стіни. Ні, не вилізеш, марно пробувати. Вона сіла, обнявши обдерті коліна.* ***Мабуть****, тато з мамою в форт не потрапили. Бо надто довго їх нема. Загубивши дитину, в Берестечко вони не поїдуть.* ***Може, вернуться в Дубно в міліцію, щоб оголосити розшук?*** *Це було б найкраще. Міліціонери напевно здогадаються заглянути в колодязь.* ***Але де вони досі?*** *На всяк випадок треба придумати, як вибратися без міліціонерів* (с. 49–50); *Наталочка знизала плечима.* ***Невже він не розуміє? Вона*** *ніколи собі не простить, якщо шабля пропаде з її вини* (с. 85).

Вкраплення невласне-прямої мови до канви художнього тексту є незначними. Якщо використовувати термінологію Ю. М. Сергеєвої, то їх можна зарахувати до простого внутрішнього реплікування, що передбачає «окремі, відносно короткі висловлення, які виникають переважно в немовленнєвих ситуаціях, або містять внутрішній коментар особи щодо мовлення, яке він сприймає. Основна прагматична функція цієї форми автокомунікації – вираження широкого спектра емоційної оцінки людини» [8, с. 12].

Варто зауважити, що відмінність «літературної» та «характерологічної» невласне-прямої мови полягає в тому, що «літературна» частково зупиняє розвиток дії, вона являє собою своєрідний авторський короткий ліричний відступ, а «характерологічна», навпаки, додає динамізму, рухає розгортання оповіді, створює ефект занурення в художній часопростір повісті.

Іншою формою втілення внутрішнього мовлення в аналізованому творі є пряма мова, яка застосована переважно в моменти опису інтер'єру чи ситуації, напр.: ***«Хоч визирну, що там»****, – вирішила вона й, піднявши запинало, вибралася надвір. Розквітлі липи, мов далекі галактики, тьмяно ясніли в пітьмі. Вікна замку світилися. Що в ньому діялося пізно серед ночі? Здригаючись від прохолоди, Наталочка попрошкувала по росі на пагорб, з якого можна було заглянути за мур. Із замку лилася музика, часом її заглушував сміх і веселі вигуки. У вікнах з'являлися танцюючі пари, і вона встигала помітити то блискуче плаття, то пишну перуку.* ***«Чи була не знімають кіно? – подумала вона. – Тільки чому так пізно?»*** (с. 93).

Художньо втілене внутрішнє мовлення відіграє важливу роль у відображенні характеру персонажа, мотивації його вчинків, поясненні емоційних реакцій та дій. Зважаючи на те, що обраний для аналізу твір є обов'язковим для вивчення в школі учнями п'ятого класу (молодший підлітковий вік – 10–12 років), засоби втілення внутрішнього мовлення персонажа не передбачають розлогих монологів-роздумів чи складних діалогів інтраперсональної комунікації, які властиві творам старших вікових груп (починаючи з 14

років) та літературі для дорослих. Це можна пояснити особливостями психологічного розвитку дитини, яка тільки переходить до етапу формування абстрактного мислення та аналізу власних дій і вчинків.

Зірка Мензатюк майстерно, використовуючи обмежений віковими можливостями сприйняття інформації арсенал художніх засобів передавання внутрішніх переживань, роздумів та мотивів людини, зобразила неповторний внутрішній світ героїні.

Висновки і перспективи. У творах для дітей і юнацтва за допомогою внутрішнього мовлення передано почуття, переживання, роздуми та мотиви вчинків персонажів. Пряма мова та невласне-пряма мова є художнім втіленням внутрішнього мовлення персонажів.

Невласне-пряма мова посідає проміжну ланку між мовою автора та персонажа, оскільки демонструє злиття двох планів викладу, а також між прямою й непрямою, що можна пояснити використанням форми втілення непрямої мови з характерними для прямої засобами вираження змісту (окличні, питальні речення, оцінна та емоційно забарвлена лексика). Обсяг фрагментів зображеного внутрішнього мовлення зумовлений віковими особливостями сприйняття адресата (учні молодшої середньої школи).

Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні способів художнього втілення внутрішнього мовлення в літературі для дітей та юнацтва різного вікового діапазону – від середнього молодшого до старшого шкільного віку.

Список використаної літератури

1. Артюшков И. В. Внутренняя речь и ее изображение в художественной литературе (на материале романов Ф. М. Достоевского и Л. Н. Толстого) : автореф. дисс. …доктора филол. наук : 10.02.01 / Московский педагог. гос. ун-т. Москва, 2004. 48 с.
2. Вавринюк Т. В. Невласне пряма мова в новелах М. Коцюбинського. *Філологічні студії. Лінгвістика і поетика тексту*. 2014. Вип. 11. С. 157–164.
3. Вавринюк Т. В. Невласне-пряма мова як засіб суб'єктивації тексту. *Мандрівець*. 2004. № 2. С. 45–47.
4. Выготский Л. С. Мышление и речь (психологические исследования). Москва ; Ленинград : Огиз-Соцэкгиз, 1934. 362 с.
5. Герета Н. М. Невласне-пряма мова в ідіостилі М. Стельмаха. *Мовознавчий вісник*. 2006. Вип. 3. С. 255–261.
6. Лещишин З. І. Внутрішній монолог як модель комунікації. *Наукові записки.* 2010. Вип. 16. С. 148–161.
7. Матковська Г. О. Композиційно-мовленнєві форми фіксації внутрішнього мовлення в художніх творах В. Вульф. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Філологія (мовознавство)*. 2014. Вип. 19. С. 328–333.
8. Сергеева Ю. М. Внутренняя речь как особая форма языкового общения (на материале англоязычной художественной литературы : автореф. дисс. …доктора филол. наук : 10.02.04 / Московский педагог. гос. ун.-т. Москва, 2009. 35 с.
9. Шитик Л. В., Акімова А. О. Способи передавання внутрішнього мовлення персонажів: психолінгвістична проекція. *Психолінгвістика*. 2020. Вип. 27 (2). С. 361–384.
10. Шитик Л. В. Синкретизм способів передавання чужої мови в ідіостилі Степана Процюка. *Мовознавчий вісник*. 2017. Вип. 22–23. С. 15–23.
11. Шитик Л. В. Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській літературній мові : монографія. Черкаси : видавець Чабаненко Ю. А., 2014. 474 с.

Список використаних джерел

1. Мензатюк Зірка. Таємниці козацької шаблі : пригодницька повість. Львів : Видавництво Старого Лева, 2015. 158 с.

References

1. Artyushkov, I. V. (2004). Vnutrennyaya rech i ee izobrazhenie v hudozhstvennoy literature: na material romanov F. M. Dostoevskogo i L. N. Tolstogo [Inner speech and its image in fiction: based on the novels by F. M. Dostoevsky and L. N. Tolstoy]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Moscow, 48 (in Russ.).
2. Vavrynyuk, T. V. (2014). Nevlasne pryama mova v novelah M. Kotsyubinskogo [Non-proper direct speech in stories by M. Kotsyubynsky]. In : *Philologichni studii. Lingvistyka i poetyka tekstu* [*Philological studies. Linguistic and poetic of the text*] (11), 157–164 (in Ukr.).
3. Vavrynyuk, T. V. (2004). Nevlasne-priama mova yak zasib subiektyvatsii tekstu [as a means of text subjection]. In : *Mandrivets* [*Mandrivets*] (2), 45–47 (in Ukr).
4. Vyigotskiy, L. S. (1934). Myishlenie i rech (psihologicheskie issledovsniya) [Thinking and Speaking (Psychological studies)]. Moskva ; Leningrad : Ogiz-Sotsekgiz, 362 (in Russ.).
5. Gereta, N. M. (2006). Nevlasne priama mova v idiostyli M. Stelmaha [Non-proper direct speech in idiostyle of M. Stelmah]. In : *Movoznavchyi visnyk* [*Linguistics Bulletin*] (3), 255–261 (in Ukr.).

6. Leshchyshyn, Z. I. (2010). Vnutrishnii monoloh yak model komunikatsii [Internal monologue as a model of communication]. In : *Naukovi zapysky* [*Scientific records*] (16), 148–161 (in Ukr.).
7. Matkovska, H. O. (2014). Kompozytsiino-movlennievi formy fiksatsii vnutrishnoho movlennia v khudozhnikh tvorakh V. Vulf [Compositional-speech forms of fixation of internal speech in literary works of V. Vulf]. In : *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia : Filolohiia (Movoznavstvo)* [*Scientific notes of Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynsky State Pedagogical University. Series : Philology (Linguistics)*] (19), 328–333 (in Ukr.).
8. Sergeeva, Yu. M. (2009). Vnutrennyaya rech kak osobaya forma yazyikovogo obscheniya : na materiale angloyazyichnoy hudozhestvennoy literatury [Inner speech as a special form of linguistic communication : based on the material of English fiction]. Extended abstract of PhD dissertation (Russian language). Moskva, 35 (in Russ.).
9. Shytyk, L. V., Akimova, A. O. (2020). Sposoby peredavannya vnutrishnogo movlennya personazhiv: psyholinvistychna proektsia [Ways of transferring the internal speech of characters: psycholinguistic projection]. In : *Psycholinguistics* [*Psycholinguistics*] (27 (2)), 361–384 (in Ukr.).
10. Shytyk, L. V. (2017). Synkretyzm sposobiv peredavannya chuzhoyi movy v idiostyli Stepana Procyuka [Syncretizm of ways of transferring another's speech in the idiostyle of Stepan Protsyuk]. In : *Movoznavchyi visnyk* [*Linguistics Bulletin*] (22–23), 15–23 (in Ukr.).
11. Shytyk, L. V. (2014). Synchronna perehidnist syntaksychnyh odynyts v ukrainskii literaturnii movi [Synchronous transitivity of syntactic units in the Ukrainian literary language]. Cherkassy : vydavets Chabanenko Yu. A., 474 (in Ukr.).

List of used sources

1. Menzatyuk Zirka. (2015). Secrets of the Cossack sword. Lviv : Vydavnytstvo Starogo Leva, 158 (in Ukr.).

V. Yu. HOLUB. SPECIFICS OF ARTISTIC EMBODIMENT OF INTERNAL SPEECH IN WORKS FOR CHILDREN AND YOUTH

Summary. Introduction. *Changing the type of thinking development to socio-historical necessitates the study of literature for children and youth, since it is a special type of communication between adult and child, in which individual learns social rules, ethical ideals and features of the national mentality.*

The age of the child influences on the perception of information. This aspect is taken into consideration by the author of the works for children and youth when writer chooses the linguistic and stylistic means of artistic text embodiment. The image of the child's inner world requires special skills from the writer. The ways of transmitting inner speech play an important role in this process.

The identification and characterization of the way of transmitting of internal speech becomes especially necessary in connection with the need to investigate the peculiarities of the child's thinking development.

Purpose. *Purpose is to find out the specifics of artistic image of inner speech in the adventure story «Secrets of the Cossack Sword» written by Zirka Menzatyuk.*

Methods. *To achieve this goal involved the method of linguistic description.*

Results. *Internal speech is a special mental phenomenon, a specific type of speech activity. It is stenographic, mostly predicative. Natural inner speech takes place in the latent form, it is inaccessible for observation or registration, formed with the help of subjective code and is unsuitable for translation into a common language, so it is more appropriate to talk about the artistic image of inner speech.*

There are two speech plans in the text. They are author's speech and character's speech. The way of transmitting of internal speech is the use of the constructions with another's speech. The main way of transmitting of internal speech in analyzed story is non-proper direct speech, which has two variants according to the degree of approaching the direct speech. They are called «literary» and «character's» non-proper direct speech.

Another form of transmitting of internal speech, found in the story, is direct speech, which is manly used in describing the interior or situation.

Originality. *The scientific research is the first attempt to analyze the ways of transmitting of internal speech on the materials of works for children and youth.*

Conclusion. *The main function of inner speech in fiction is to create character's inner world. Direct speech and non-proper direct speech are the artistic image of character's inner speech. Non-proper direct speech occupies an intermediate link between the author's and character's speech, as it demonstrates the merging of two plans of representation, as well as between direct and indirect speech, that can be explained by the use of indirect speech with direct means of expression.*

Key words: *internal speech, ways of transmitting of internal speech, non-proper direct speech, direct speech, works for children and youth.*

Надійшла до редакції 27.08.20
Прийнято до друку 30.09.20